Populisme, een valkuil voor de ontevreden kiezer

door Rob Tjalkens

Het populisme is een politieke stroming die (ook) in de westerse wereld aan populariteit wint. Voor deze opmars tracht ik in dit artikel een verklaring te geven. Vervolgens schets ik hoe aan dit populisme vorm wordt gegeven in Nederland, maar ook in de VS, omdat de ontwikkelingen in het laatstgenoemde land een goed beeld geven van de gevolgen voor de democratische rechtsstaat wanneer het populisme eenmaal aan de macht komt. Tenslotte rond ik dit artikel af met mijn conclusies en enkele toekomstgerichte bespiegelingen. Sprekend over het populisme beperk ik me tot de hedendaagse, rechtsgeoriënteerde variant hiervan, omdat deze van veel grotere invloed is op het huidige politieke landschap dan het populisme ter linkerzijde. Populisme is een politieke stroming die zijn naam ontleent aan het Latijnse woord *populus*, dat volk betekent. De leider van zo'n stroming – hierna de populist genoemd – beroept zich erop de wil van het volk te vertegenwoordigen.

De ideologie van het populisme is nostalgisch van aard. Zij refereert aan een geromantiseerd verleden, waarin sprake is van een gelukkig volk met een rijke cultuur en tradities, dat tevreden leeft binnen de veilige grenzen van een soevereine natiestaat. Dit volk bestaat uitsluitend uit wat de populist beschouwt als de authentieke cultuurdragers van de natiestaat, te weten blanke, christe-

lijke mensen.[1] Het is dus de toekomstvisie van de populist om 'het volk' terug te leiden naar dit gefantaseerde verleden. In de ogen van de populist worden op dit moment deze cultuur en tradities van 'het volk' ernstig bedreigd.[2] Enerzijds door corrupte politici, de elite, die de wil van 'het volk' aan hun laars lappen en anderzijds door 'de anderen', die met hun aanwezigheid een bedreiging vormen voor de bestaande cultuur en tradities van 'het volk'. Hierbij valt te denken aan moslims, immigranten, vluchtelingen e.d. Bovendien heeft de corrupte politiek de soevereiniteit van de natiestaat uitgeleverd aan de Europese Unie, hiermee 'het volk' de mogelijkheid ontnemend om zelf richting te geven aan zijn eigen toekomst. De populist belooft om deze bedreigingen het hoofd te bieden door ervoor te zorgen dat de wil van 'het volk' weer bepalend wordt. Deze wil geldt voor hem als wet. Zijn autorisatie ontleent de populist aan de volgende vergelijking: *de wil van het volk is de wil van de populist*. De praktijk leert echter dat de populist deze vergelijking dikwijls in omgekeerde volgorde toepast, waarbij al snel het beeld opdoemt van een autoritaire leider.

Deze ervaring sluit aan bij een ander bedenkelijk trekje van het populisme, namelijk de impliciete afwijzing van de parlementaire democratie, inclusief de hierop gebaseerde *trias politica*. Dit stelsel steunt namelijk op allerlei principes die niet passen binnen het gedachtegoed van het populisme, zoals het gelijkheidsbeginsel en het waarachtigheidsbeginsel. Zo staat de toepassing van het gelijkheidsbeginsel in een democratische rechtsstaat met een pluriform samengestelde bevolking op gespannen voet met het onderscheid dat door het populisme wordt gemaakt tussen 'het volk' en 'de anderen'. Het idee dat die 'anderen' dezelfde rechten zouden hebben als 'het volk' spreekt de populist bepaald niet aan. Het beginsel van de waarachtigheid wordt door de populist ervaren als een veel te krappe dwangbuis, waarmee hij niet uit de voeten kan. Immers, het misleidende sprookje waarop zijn ideologie is gebaseerd valt niet te rijmen met dit beginsel. Nu aan de volkswil, gepersonifieerd in de wil van de populist, in feite een absoluut karakter wordt toegekend, vervalt hiermee het recht van beïnvloeding door democratische instituties. Deze instituties vormen een hindermacht voor de wil van het volk en moeten dus worden uitgeschakeld. Denk hierbij aan de rechter. De populist vindt diens onafhankelijkheid ongewenst, omdat hij het ondenkbaar acht dat een rechter de wil van 'het volk' (lees: 'de populist') trotseert. Daarom spreekt Geert Wilders van een nepparlement en van een neprechtbank. Dit populistische, ondemocratische trekje werd ook zichtbaar toen de regering van het Verenigd Koninkrijk trachtte het parlement buiten spel te zetten bij haar poging tot doorvoering van de Brexit. Het volk had immers gesproken.

Een verklaring voor het opkomende populisme

Het populisme werft zijn kiezers onder dat deel van de bevolking dat ontevreden is over zijn bestaan c.q. over de politiek. Zelfs in een land als Nederland, dat hoog scoort bij tevredenheidsonderzoeken, heeft een

substantieel gedeelte van de kiezers er geen vertrouwen in dat de politiek zijn belangen naar behoren behartigt.[3,4] Een voortschrijdende secularisatie, met de hierdoor ontstane discussies over christelijke waarden en het zingevingsvraagstuk, zal ongetwijfeld bijdragen aan gevoelens van onzekerheid en onbestemdheid onder de bevolking. Dit geldt ook voor de invloed van het mediabeleid, omdat journalistieke diepgang in toenemende mate plaats maakt voor een op sensatie gerichte nieuwsverspreiding. Dit geldt temeer voor de sociale media, waar samenzweringstheorieën en '*fake news*' een groeiend onderdeel vormen van het aanbod.

Toch denk ik dat de bestaande ontevredenheid overwegend te herleiden is tot de financieel-economische situatie waarin de bevolking zich momenteel bevindt. Een belangrijke steen des aanstoots is hierbij de groeiende financiële kloof tussen enerzijds een klein clubje rijken en anderzijds de rest van de maatschappij.[5] Veelal wordt deze kloof toegerekend aan de globalisering. Mijns inziens is dat ten onrechte. Het waren de grote bedrijven op de wereldmarkt die besloten om de winsten gemaakt met de globalisering uit te keren aan hun aandeelhouders, in plaats van deze te delen met hun werknemers.[6] Deze handelwijze past in het vigerende economische model, waarbij het beleid van grote bedrijven gericht is op maximalisatie van de zogeheten '*shareholders value*'. Dit model is gebaseerd op de Anglo-Amerikaanse neoliberale uitgangspunten, waaronder: een ongebreidelde vrije markt, het inperken van de rol van de vakbonden, het afslanken van sociale voorzieningen en het privatiseren van een aantal werkzaamheden die tot dan toe golden als overheidstaken (nutsvoorzieningen, openbaar vervoer, de zorg). Dit neoliberale model heeft in de afgelopen 40 jaar een bepalende invloed gehad op de maatschappij in de westerse wereld. De privatiseringen brachten niet de voorspelde zegeningen, terwijl de ervaring met dit model voorts heeft duidelijk gemaakt dat een kapitalistisch systeem zonder veiligheidskleppen leidt tot een ongeremde zelfverrijking door een exclusief groepje mensen, ten koste van de rest van de maatschappij.

De gedachte dat het begrip 'vrije markt' staat voor eerlijke prijzen berust op een dramatische misvatting. Op de vrije markt heerst namelijk het recht van de sterkste, en wat dat betekent hebben veel werknemers in de afgelopen periode aan den lijve ondervonden. De maatschappelijke schade die dit economische model inmiddels heeft aangericht gaat veel verder dan hetgeen zichtbaar werd bij de financiële crisis van 2008. De uitgangspunten hebben namelijk niet alleen geleid tot een steeds moeilijker te verteren inkomenskloof, maar zij hebben bovendien de bijl gelegd aan de wortels van de maatschappelijke cohesie. Er is bewust gestuurd op de individualisering van de maatschappij. Een bekende uitspraak van Margaret Thatcher in dit verband luidde: "Er bestaat niet zoiets als een maatschappij, er zijn slechts individuen". In het kader van deze opvatting werd door Ronald Reagan in de VS en door Thatcher in het VK de invloed van de vakbonden zoveel mogelijk afgebroken. Het beoogde resultaat

was een verzwakking van de onderhandelingspositie van de werknemer, waarvan de stagnatie van diens loonontwikkeling één van de gevolgen was. De toch al verzwakte positie van de werknemer werd nog verder onder druk gezet door de ontwikkeling van fenomenen als tijdelijke contracten, flexwerkers, zzp'ers e.d. In de combinatie van deze factoren ligt de verklaring besloten waarom het salaris van de gemiddelde werknemer in de VS in de afgelopen 40 jaar qua koopkracht nauwelijks is gestegen (in tegenstelling tot dat van de CEO's).[7] Wel hebben de werknemers een verhoging van de werkdruk ervaren, wat bij hen heeft bijgedragen aan een aanzienlijke toename van stress. De Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) ziet stress als de grootste gezondheidsepidemie van de 21ste eeuw (WHO 2019).

Het beeld in Nederland is in essentie niet veel anders (Badir 2018). Zowel Jan Peter Balkenende als Mark Rutte hebben de burger jarenlang voorgehouden dat na het zuur (de jarenlange bezuinigingen) het zoet zou komen. Begin juli 2019 werd door Eva Jinek in haar programma aan minister van Financiën Wopke Hoekstra de vraag voorgelegd waarom, na alle toezeggingen voor een verhoging van het besteedbaar inkomen voor alle Nederlanders, nog steeds het gevoel overheerst dat dit een loze belofte is. De eenzijdige verrijking in de westerse landen en het gevoel dat de politiek de burger hierbij onvoldoende beschermt (dus feitelijk in de kou laat staan) verklaren verregaand de gevoelens van ontevredenheid, onzekerheid en daarmee ook onveiligheid onder de bevolking. Het bovenstaande brengt mij tot het oordeel dat het Anglo-Amerikaanse neoliberalisme het maatschappelijk klimaat dusdanig heeft verslechterd dat hierdoor een belangrijke voedingsbodem is ontstaan voor het hedendaagse populisme.[7]

Deze voedingsbodem wordt versterkt doordat vanuit meerdere politieke partijen het gevoel van onveiligheid wordt aangewakkerd, in een streven naar electoraal gewin. De strategie die hierbij gehanteerd wordt balanceert vaak op de dunne lijn die de gangbare politiek scheidt van het racisme. De Nederlandse premier Rutte, die zichzelf niet lang geleden een goede populist noemde, bediende zich van een uiterst dubieuze strategie met de kreet "Pleur op", gericht tot een deel van de Nederlands-Turkse gemeenschap. Wilders richtte zich op de Marokkaanse Nederlanders met zijn ophitsende "minder Marokkanen"-kreet. En ook Thierry Baudet maakte duidelijk dat vreemdelingen naar zijn oordeel een bedreiging vormen voor 'het volk'. Zijn uitspraken over de homeopathische verdunning van 'het Nederlandse volk' en zijn verwijzing naar onze boreale (blanke) wereld zijn in dit verband illustratief (Baudet 2019). Met dit soort uitspraken worden bevolkingsgroepen tegen elkaar opgezet en worden gevoelens van onveiligheid bij grote groepen Nederlanders vergroot, aldus het populisme in de kaart spelend.

Het populisme in Nederland

Nederland kent twee rechts-populistische partijen; de Partij voor de Vrijheid (PVV) en Forum voor Democratie (FvD). Hun leiders

zijn respectievelijk de heren Geert Wilders en Thierry Baudet. Daarnaast zijn er enkele traditionele politieke partijen (waaronder de VVD en het CDA) die ook populistische trekjes vertonen (Schaap 2017, 193). Wilders' belangrijkste speerpunten zijn 1) tegen de islam 2) tegen immigratie 3) tegen het Nederlandse lidmaatschap van de EU. Dit alles ter bescherming van de 'eigen' cultuur en tradities. Wilders heeft zich, afgezien van een tamelijk korte gedoogperiode, nooit sterk gemaakt voor regeringsdeelname. Hierdoor heeft hij de mogelijkheid verzaakt om zijn kiezers de resultaten te leveren, waarvoor zij op hem hadden gestemd. Dit bleek de valkuil te zijn, waar Wilders' kiezers in zijn getuimeld. Vermoedelijk is het mede om die reden dat een substantieel gedeelte van zijn kiezers bij de verkiezingen in 2019 voor de Provinciale Staten en die voor het Europees Parlement is overgestapt naar FvD. Ook Baudet gaat zijn kiezers teleurstellen, omdat zijn gedachtegoed 1) strijdig is met democratische beginselen en 2) niet geworteld is in de realiteit. Enkele belangrijke thema's van de agenda van FvD spreken in dit verband voor zichzelf.

Herstel van de soevereiniteit van de eigen natiestaat

"*Take back control*" was de populistische leus, waarmee de Tories de Britse bevolking hebben verleid om, zij het nipt, voor Brexit te stemmen. Deze leus is gebaseerd op de populistische ideologie die de bevolking een terugkeer naar een gefantaseerd, roemrijk verleden belooft. Inmiddels tekent het besef zich af dat het Brexit-voorstel een daad was van economische kamikaze, louter geïnitieerd ten dienste van het eigenbelang van de Tory Party. De ontwikkelingen in het VK illustreren dat Baudet zich, met ditzelfde populistische streven, buiten de politieke en economische werkelijkheid plaatst. Het lidmaatschap van de EU brengt veel economische voordelen met zich mee, waaronder een sterke onderhandelingspositie bij het sluiten

van internationale handelsovereenkomsten. Een soeverein Nederland ontbeert deze macht en zal dientengevolge moeten berusten in de voorwaarden die grootmachten als de VS en China zullen dicteren. Dit zal onvermijdelijk ten koste gaan van zowel de welvaart als het welzijn van de Nederlandse burgers. Het is niet voor niets dat zowel president Trump als president Poetin hun steun geven aan de populistische partijen binnen de EU. Hun landen zouden zowel politiek als economisch aanzienlijk profiteren van het uiteenvallen van deze organisatie. Een andere grote winnaar van het herstel van soevereine natiestaten binnen Europa is de georganiseerde misdaad. De bestrijding van dit type misdaad wordt daardoor namelijk aanzienlijk bemoeilijkt.[8] Voor de aanpak van het terrorisme geldt hetzelfde. Voorts heeft de EU een vorm van samengaan gecreëerd die het risico van onderlinge oorlog tussen de lidstaten praktisch uitsluit. Het verleden heeft geleerd dat het weleens heel anders zou kunnen worden indien Europa weer uit onafhankelijke (rivaliserende, nationalistische) natiestaten zou bestaan. Opmerking verdient nog dat het streven naar een soevereine natiestaat haaks staat op de wil van de Nederlandse bevolking.[9] Ik concludeer dat Baudet hier de vergelijking *de wil van het volk is de wil van de populist* in omgekeerde volgorde heeft toegepast, ten koste van de belangen van de Nederlandse democratische rechtsstaat.

Bescherming van de oorspronkelijke Nederlandse cultuur en tradities

Baudet is van mening dat de Nederlandse cultuur en tradities, die geschoeid zouden zijn op een homogeen samengestelde (blanke) bevolking met christelijke waarden, onaangetast moeten blijven. Echter, culturele waarden zijn nooit in steen gebeiteld geweest en altijd onderworpen aan invloeden van de heersende tijdgeest; of dat nu door de komst van de Sefardische Joden uit Spanje en Portugal was, als gevolg van de Verdrijvingsedicten van respectievelijk 1492 en 1497, uit het Iberisch Schiereiland, of door de komst van de Hugenoten ten tijde van de Franse Revolutie (een tijd waarin ook de familie Baudet naar de Nederlanden verhuisde), of door de sociale media in de huidige tijd. Het afschermen van de cultuur tegen invloeden van buitenaf lukt misschien in een land als Noord-Korea, maar zo'n streven is in een open land als Nederland gedoemd te mislukken. Dit beleidsstreven is niet alleen onrealistisch maar bovendien zeer onwenselijk, want door zijn oriëntatie op een gefantaseerd verleden sluit het populisme zich af van de toekomst.

Het populisme in de VS

Donald Trump is de populistische president van de VS. Trump voldoet in veel opzichten aan een aantal karakteristieken die kenmerkend worden geacht voor veel populistische leiders, te weten narcistisch, egocentrisch en cynisch (Schaap 2017, 207). Ook Trump verleidt zijn kiezers met illusoire denkbeelden: "*Make America Great Again*". Van zijn belofte om bepaalde banen terug te brengen naar de VS komt niets terecht, omdat daarvoor geen economische rechtvaardiging bestaat. Trump's optreden maakt duidelijk dat hij, als ware populist, de democratische beginselen niet onderschrijft. De vrije pers zet

hij weg als vijand van het volk en het nieuws dat deze pers brengt noemt hij '*fake*' als de inhoud hiervan hem onwelgevallig is. Rechters deugen alleen wanneer zij er blijk van geven 'Trump-rechters' te zijn. De leden van zijn regering dienen loyaal te zijn; niet aan de constitutie, maar aan Trump persoonlijk. Zo niet, dan kunnen zij het veld ruimen, een lot wat velen inmiddels ten deel is gevallen. Ook het Congres dient hem te steunen, want anders omzeilt hij hun bevoegdheid via decreten of spreekt hij zijn veto uit over hun besluiten. Ook zet Trump het Congres regelmatig buitenspel door hoge functionarissen slechts een tijdelijke benoeming te geven. Omdat Trump weigert de uitgangspunten van de democratische rechtsstaat te respecteren, plaatst hij zichzelf feitelijk boven de wet. De vraag over de legitimiteit van dit optreden ligt momenteel ter beoordeling bij het Hooggerechtshof (The New York Times 2019a).

Trump voert de neoliberale agenda uit van de Republikeinse Partij (belastingverlaging voor de rijken, kostenverlaging voor het bedrijfsleven door deregulering, het afschaffen of terugdringen van 'Obamacare', bezuinigingen op sociale voorzieningen, enz.), maar realiseert zich dat hij met zo'n agenda de verkiezingen voor het presidentschap in het jaar 2020 niet gaat winnen. Bijgevolg houdt hij grote delen van zijn agenda verscholen, om met geheel andere onderwerpen in de schijnwerpers te treden. Hij zoekt zijn kiezers, naast de zogeheten evangelicals, onder uiterst conservatieve, witte en gefrustreerde Amerikaanse mannen. En deze doelgroep bedient hij met teksten die inspelen op hun onderbuikgevoelens. Zo voedt hij ze met racistische, anti-immigratie, anti-moslim en anti-LHBT opvattingen en vrouwonvriendelijke uitspraken. Zodoende splijt Trump de Amerikaanse maatschappij, omdat hij mensen tegen elkaar opzet, veelal op basis van geloof, herkomst of ras. De aldus gecreëerde intolerantie is een inherent gevolg van het antagonistische karakter van het populisme. Dat Trump zijn kiezers bedriegt is op voorhand een gegeven. Zijn beleid is namelijk uitsluitend gericht op het bevoordelen van de rijken, terwijl de bezuinigingen met name de minderbedeelden van de maatschappij treffen en in deze doelgroep bevindt zich het grootste deel van zijn kiezers (The New York Times 2019b). Trump's beleid is dus overwegend neoliberaal, maar zijn strategie is populistisch. Zie hier de valkuil voor de kiezers van Trump.

Conclusie

De opkomst van het hedendaagse populisme zie ik als een teken dat de wal het schip keert.[10] De Anglo-Amerikaanse neoliberale uitgangspunten, die in de afgelopen 40 jaar een bepalende invloed hebben gehad op het economische en maatschappelijke klimaat in de westerse wereld, dragen in belangrijke mate bij aan de opkomst van het hedendaagse populisme. Een substantieel gedeelte van de bevolking is verontwaardigd over de bestaande inkomensongelijkheid en is teleurgesteld in de politiek, omdat die hen hierbij in de kou heeft laten staan. Het populisme bestaat bij de gratie van die boosheid en zal derhalve niets ondernemen om de redenen daarvoor weg te nemen. Voor het

oplossen van de bestaande maatschappelijke problemen is een toekomstvisie noodzakelijk die voorziet in nieuwe pijlers voor het dragen van een duurzame toekomst. Een visie die steunt op een kapitalistisch deltaplan om de natuurlijke krachten van de vrije markt te beteugelen, ter bescherming van de maatschappij, de mens en de natuur.

Voorts zal er een ander type politicus moeten opstaan die de belangen van de burger en van het bedrijfsleven op evenwichtige en rechtvaardige wijze behartigt. Een politicus die over een aantal eigenschappen beschikt die ik nu dikwijls zo node mis bij politici. Hierbij valt te denken aan kwaliteiten als integriteit, wijsheid, toekomstvisie en moed. Met name moed zal nodig zijn om voorstellen te verdedigen die niet populair, maar wel noodzakelijk zijn om voor de langere termijn een leefbare en duurzame toekomst te realiseren. Daarnaast moeten de grote bedrijven niet louter fungeren als melkkoe voor de aandeelhouders, maar zullen zij zich zo moeten aanpassen dat zij een organisch onderdeel gaan vormen van de maatschappij. Gelet op onderwerpen als het klimaat, een duurzaam economisch model en de invloed van kunstmatige intelligentie, staat de maatschappij aan de vooravond van een aantal ingrijpende ontwikkelingen, die van fundamenteel belang zijn voor de huidige en toekomstige generaties. Uitgaande van dat verbeterde politieke klimaat zal de Nederlandse parlementaire democratie het beste politieke stelsel zijn om aan deze ontwikkelingen vorm te geven.

drs. R. Tjalkens is een gepensioneerd hoofdinspecteur van de Belastingdienst. Hij was werkzaam bij de FIOD en Europol. Ook was hij douane attaché in Brussel.

Literatuurlijst

- 'The cruel farce of cutting foodstamps', *The New York Times*, 29 juli 2019b, URL: https://www.nytimes.com/2019/07/29/opinion/food-stamp-cuts.html.

- 'Trump asks Supreme Court to stop Congress from getting his financial records', *The New York Times*, 15 november 2019a, URL: https://www.nytimes.com/reuters/2019/11/15/us/15reuters-usa-court-trump-records.html.

- Badir., M., 'Besteedbaar inkomen van huishoudens staat al bijna veertig jaar stil', *RaboResearch*, 5 februari 2018, URL: https://economie.rabobank.com/publicaties/2018/februari/besteedbaar-inkomen-huishoudens-nederland-staat-vrijwel-stil/.

- Baudet, T., 'Overwinningsspeech Forum voor Democratie', 20 maart 2019, URL: https://www.youtube.com/watch?v=HuSkkuEOEa4.

- Schaap, S., *De populistische verleiding: De keerzijde van de identiteitsillusie*, Eindhoven, 2017.

- World Health Organization, 'Stress at the workplace. Some simple questions and answers', URL: https://www.who.int/occupational_health/topics/stressatwp/en/.

1. Sybe Schaap noemt dit in *De Populistische Verleiding* (2017) 'de identiteitsillusie'. Als keerzijde van deze illusie ziet hij (op pagina 232) een chaotische samenleving ontstaan met een gespleten en intolerante bevolking.

2. Het verkiezingsprogramma van Forum voor Democratie van 2017 vermeldt in de inleiding onder meer: “Een existentiële crisis bedreigt het voortbestaan van de Nederlandse samenleving”, enz., enz.

3. Volgens een onderzoek van het CBS uit 2015 scoort Nederland een 7,8 bij een tevredenheids-onderzoek en neemt hiermee de vijfde plaats in binnen de EU.

4. Volgens een onderzoek van EenVandaag uit april 2017 is één op de drie mensen een ontevreden of teleurgestelde burger.

5. Thomas Piketty heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar die kloof en zijn bevindingen neergelegd in *Kapitaal in de 21ste eeuw* (2013).

6. Zie in dit verband ook *Globalization and its Discontents, Revisited* (2017), van Joseph Stiglitz.

7. In *De cultuur van het nieuwe kapitalisme* verklaart de schrijver en socioloog Richard Sennett het begrip ressentiment bij de burger (omdat deze zich niet eerlijk behandeld voelt) als volgt: “Ressentiment is een zeer sociale emotie die vaak afdwaalt van de economische oorsprong hiervan – het zorgt voor verontwaardiging over een neerbuigende houding van de elite, of woede op joden of andere binnenlandse vijanden die er vandoor lijken te gaan met sociale voordelen waar ze geen recht op hebben”.

8. Dit inzicht is mede gebaseerd op mijn acht jarige werkervaring bij Europol.

9. Onder auspiciën van het Europees Parlement wordt periodiek de Eurobarometer/Parlemeter uitgegeven. Volgens een peiling in april 2019 was 85% van de Nederlanders positief over het lidmaatschap van de EU.

10. Begin november 2019 presenteerde het CDA zijn nieuwe toekomstvisie, met daarin onder meer het standpunt dat het neoliberale verhaal niet meer “houdbaar” is.